

г) Геополітичний дуалізм набував форм конкуренції одного з регіонів за контроль над іншим.

2) Через геополітичний дуалізм та зумовлену ним *нестабільність процесу державотворення* терени України у більшості епох були об'єктом домагань кочових народів та сусідніх держав.

а) Державні утворення, що з'являлися на теренах України на місцевому ґрунті, не мали довготривалого існування, оскільки продовжували діяти дезінтеграційні чинники, серед яких – різні інтереси місцевих політичних еліт (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Гетьманщина, УНР – Українська держава), внутрішня економічна слабкість (Запорозька Січ), неспроможність дати ефективну відсіч зовнішнім геополітичним гравцям (Галицько-Волинське князівство, Запорозька Січ, УНР).

б) Ще менш довготривалими були державні утворення, що з'явилися у Степу, для яких Лісостеп відіграв роль данницьких, демографічних та сільськогосподарських землеробських ресурсів. Більш-менш стабільними були Скіфія, Готія, Київська Русь та Кримське ханство – поліетнічні державні утворення, які сформувались або на ґрунті тільки Степу (Кримське ханство, Скіфія), або Лісостепу (Русь).

в) Сучасна Україна є поки що політично достатньо стабільною державою, одним із найбільш важливих завдань якої, проте, залишається подолання дуалізму внутрішнього геополітичного простору.

3) В усі геополітичні епохи простежується *тенденція до політичної інтеграції всіх теренів України*. Інтегративна діяльність проявлялася: а) з боку Степу – у прагненні якщо не інтегрувати Лісостеп (Скіфська епоха), то поставити його під свій контроль; б) з боку Лісостепу – у прагненні колонізувати Степ, а також у торгівельному та військовому русі до Чорного моря, у культурній взаємодії із Чорноморським регіоном; в) з боку зовнішніх геополітичних акторів – у прагненні захопити ці землі під свою юрисдикцію.

Положення теренів України на Північ від Чорного моря зумовило *орієнтацію геополітичної активності як Лісостепу, так і Степу найбільше на чорноморський регіон* – у Малу Азію, на Захід Балкан та у Закавказзя, де розташовувалися найближчі розвинені цивілізації та держави.

Степ через свою етноміграційну нестабільність, не зміг стати провідним інтеграційним чинником на теренах України. З іншого боку, кочовий Степ виступав певним бар'єром для чорноморської активності Лісостепу. Врешті Лісостеп переміг, але за допомогою зовнішнього геополітичного актора (Росії, тобто Лісу).

4) *Європейський вектор активності* геополітичних акторів теренів України відіграв переважно другорядну роль, проте набував вагомого значення у періоди, коли роль Степу та чорноморських держав зменшувалась. Його реалізували геополітичні актори автохтонного походження. Це мало місце: а) у часи Київської Русі за Ярослава; б) у часи Галицько-Волинської держави – через зближення з європейськими державами та у протистоянні азійській Золотій Орді; в) з другої половини XIX ст. – через міграцію частини українців до Європи та Америки і утворення там української діаспори; г) у часи сучасної України – через економічні та політичні інтереси, зокрема домагання європейської інтеграції, трудову міграцію до Європи, а також через зменшення геополітичної ролі Росії.

1. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.) / М. И. Артамонов. – Ленинград, 1974.
2. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. – К., 1994.
3. Винокур І. Давня і середньовічна історія України / І. Винокур, С. Трубочанінов. – К., 1996.
4. Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації / Л. Войтович // Укр. істор. журнал. – 2003. – № 4. – С. 134–139.
5. Воропаєва Т. Анти: 602 чи 630 рік? Роздуми до питання про датування / Тетяна Воропаєва // Українознавство. Календар-щорічник. – 2005. – С. 105–107.
6. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів, 2006.
7. Желтов В. В. Геополітика: історія і теорія / В. В. Желтов, М. В. Желтов. – М., 2009.
8. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до нового часу / Арсен Зінченко. – Вид. 3-тє. – К., 2005.
9. Зовнішня трудова міграція населення України. – К., 2009.
10. Івашов Л. Г. Россия и мир в новом тысячелетии / Леонид Івашов. – М., 2000.
11. Ісаєв Б. А. Геополітика / Б. А. Ісаєв. – СПб., 2006.
12. Історія Востока. – Т. I. Восток в древности. – М., 1997.
13. Крисаченко В. С. Людина і довкілля. Антологія / В. С. Крисаченко. – У 2-х кн. – К., 1995.
14. Лісовий В. Український дисидентський рух / В. Лісовий // Енциклопедія сучасної України. Т. 7: Г–Ді. – К., 2007. – С. 614–617.
15. Міхновський М. І. Самостійна Україна / Микола Міхновський. – К., 2002.
16. Мостяєв О. Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / Олександр Мостяєв // Українознавство. Календар-щорічник. 2008. – К.: Укр. центр духовн. культури, 2007. – С. 71–81.
17. Мостяєв О. Соборність України та відмінності історико-політичних доль регіонів / Олександр Мостяєв // Українознавство. Календар-щорічник – 2009. – К., 2008. – С. 174–180.
18. Нартов Н. А. Геополітика / Н. А. Нартов; В. Н. Нартов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2007.
19. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К., 1993.
20. Ровенчак І. И. Геополитическая взаимосвязь распада Советского Союза в 1991 г. с крушением Российской империи в 1917 г. / И. И. Ровенчак // Национальное и государственное строительство в постсоциалистическом пространстве. – М., 1998.
21. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М., 1996.
22. Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М., 2002.
23. Український геополітичний словник / Авт. концепції, упоряд. і ред. В. С. Крисаченко. – К., 2010.
24. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Наталя Яковенко. – К., 2009.

Олександр Музичко

Цивілізаційне самовизначення українства в інтерпретації історика М. Є. Слабченка

Метою цієї статті є реконструкція світогляду видатного українського одеського історика М. Є. Слабченка. Визначено, що головним спрямуванням його діяльності та ідей було, прагнення розширити український інтелектуально-культурний простір, підвищити суб'єктність українців.

The purpose of this article is a reconstruction of worldview of the prominent Ukrainian Odessa historian M. E. Slabchenko. It was concluded, that his activity and ideas were directed to the expansion of Ukrainian intellectual and cultural space, strengthening of a role of the Ukrainians as a subject of history.

Сучасний тиск «Русского міра» актуалізує питання про протиставлення цій загарбницькій доктрині ідеології Української цивілізації. Поширення проукраїнської ідеології неможливе без соціального ґрунту – осіб, позбавлених малоросійських комплексів, перейнятих власною людською

та національною гідністю, зосереджених передусім на власних інтересах, стійких до зовнішніх впливів, здатних на опір внутрішнім і зовнішнім ворогам. У пошуках такого підґрунтя слід звертатися до багатой української інтелектуальної традиції XIX–XX ст., передусім творів М. Міхновського,

Д. Донцова, Є. Маланюка, С. Бандери, Ю. Липи. Не слід забувати й про інтелектуальний доробок осіб, що за великим рахунком не усвідомлені як передвісники ідеї та практики зміцнення Української цивілізації.

Метою цієї статті є з'ясування світоглядних позицій педагога, історика, культуролога першої половини ХХ ст. Михайла Єлісейовича Слабченка (1882–1952 рр.). Інтерес до цієї постаті має підсилюватися тим, що він народився й усе своє активне життя провів в Одесі, у місті, що й донині залишається одним з найпроблемніших для українців в умовах переважної залюдненості безпринципним і космополітичним населенням та мігрантами. У 2012 р. українці мають широко відзначити 130 років з дня народження та 60 – з дня смерті видатного українця. М. Слабченку присвячено три монографії та комплекс статей, але недостатньо розробленим є концептуальний ракурс вивчення його спадщини.

У 1920-ті рр. М. Слабченко увійшов, маючи за плечима досвід національного приниження ще з шкільної лави. У перші роки ХХ ст. він закликав студентів «розпочати справжню працю та робити революційні виступи» шляхом поширення української націоналістичної та соціалістичної літератури [18, с. 75, 76, 81]. У 1917–1920 рр., не почувши до того пророчих закликів М. Міхновського та Д. Донцова, він пережив розчарування українофобством російських лібералів і комуністів. Вдача М. Слабченка зазнала неабиякого гартування під час його перебування у діючій армії на полях Світової війни (можна провести паралель з військовим досвідом Є. Маланюка). Рівень наукового фанатизму цієї видатної людини демонструє те, що низку своїх статей він написав в окопах. Цей «досвід» він повторив уже на початку 1930-х років у харківській камері під час процесу СБУ.

У 1917–1918 рр. він визнавав низку позитивних рис Центральної Ради: демократизм, прагнення до втілення реальної незалежності УНР, підтримка автокефалії українського православ'я [14, с. 71]. В одній з газетних статей він згадував, що під час революції 1905 р. побачив як чорносотенці влаштовували погроми під проводом російських священиків, що назавжди відлучило його від цієї церкви. У матеріалах 1920-х рр. бачимо часті згадки про антиклерикалізм історика, однак, очевидно, що це було зумовлено його різким несприйняттям характерних для російського православ'я шовінізму, лицемірства, плутократії. Водночас він критикував Центральну Раду в стилі М. Міхновського за те, що вона «не має певної юридичної фізіономії... чи то вона уявляє Національне зібрання, чи то парламент», критикував за недолугу аграрну реформу, в якій було «бездонне море глупоти», відсутність справжньої армії, адже «військо не є мілітаризм. Військо охорона інтересів всіх і кожного», неумілу зовнішню політику [2; 4; 5; 10].

Погляди М. Слабченка на взаємини українців та росіян вкладались у формулу «Геть від Росії!» Однак, на відміну від, наприклад, Д. Донцова він не вказував на західноєвропейський шлях. У червні 1918 р. він зазначив: «В Великоросії ніби диктатура пролетаріату, себто безглузде панування Ульянових і Бронштейнів, од якого дійсний пролетаріат лише одхрещується». А ще через місяць: «Більшовизм в Великоросії вигорів до кінця... Як постав клас робітничий і згромадив коло себе незадоволених, так і нині повинна появитися нова категорія, яка безболісно візьме владу до своїх рук. Такою категорією, певно явиться клас дрібної буржуазії як в місті, так і на селі» [9; 6].

В іншій статті він зазначив: «перед українською інтелігенцією стоїть завдання розсіяти туман російського

інтернаціоналізму». Він закономірно заперечував проекти російсько-української федерації: «вже бачили ми, як нас федералізували більшовики, «огнем і мечем» зруйнували наші економічні й політичні здобутки і нехтували наші культурні і національні придбання. В цій безглуздій боротьбі загинули багато найкращих синів України... Але чим більше нас тягнуть до федерації, тим більше з'являється самостійників... Треба всі ці віковічні спори одкинути нарешті, треба признати, що український народ має право на власне існування, державність». Головними ворогами він вважав російських шовіністів та «малоросів». Саме їхні дії були підставою актуальної донині сентенції М. Слабченка: «В Українській державі українцю приходиться як найгірше» [8]. Наприкінці червня 1918 р. М. Слабченко взяв участь в акції притягнення до суду (втім безуспішно) чиновника Аккермана, який обізвав українську мову «собакою» [7]. Він ганьбив російських шовіністів та монархістів за намагання глорифікувати Миколу II та випадки проти українського національного руху [11]. У 1918 р. М. Слабченко поставив «діагноз» українцям Одеси: «раніше український Одесит називав себе малоросом, але тепер він вже не хоче бути і малоросом. І чудно те, що всі євреї, греки, вірмени, сібіряки, великороси хоч і лічуть себе руськими, тягнуться один до одного, здебільшого між собою балакають на своїй своєрідній мові, одстоюють права свого народу, лише одні Малороси-Руські з якимось захопленням плюють на Україну, на свій народ, на самих себе» [3]. Тоді ж вчитель М. Слабченка, професор І. Линниченко, дивувався, що його учень впевнений в «отсутствии в Украине людей государственных, а мечтает о государственном строительстве! Вообще полон противоречий, неукротимый и неуправляемый» [13, арк. 20].

М. Слабченко відкидав спроби чітко окреслити світогляд певних відомих діячів (наприклад, О. Пушкіна): «чи був у Пушкіна стройний світогляд? От глупости. Такого питання і ставити не можна. Він "мислив і страждав". Того й досить» [15, с. 239]. Напевно тому історик не був схильний до стрункого викладу своїх світоглядних позицій, не намагався їх формалізувати. Найширшу автохарактеристику свого світогляду М. Слабченко принагідно окреслив у такий спосіб: «я історичний матеріаліст і не в угоду начальству, а по глибокому переконанню» [15, с. 231].

Видатний історик О. Оглоблін зауважував, що у 1920-х роках як західноукраїнська, емігрантська, так і наддніпрянська історична думка була державницькою, а значить, фактично національною. В умовах відсутності щільної залізної зависи ще існували можливості для взаємного ознайомлення науковців, мислителів, літераторів. Навіть провідний більшовистський історик УСРР М. Яворський у своїх статтях ще намагався аналізувати без брудної лайки твори Д. Донцова [19]. В одній зі своїх головних праць середини 1920-х рр. М. Слабченко прямо відзначив вартість праць Д. Донцова з історії громадської думки [17, с. 3]. Прикметним є ще один, значно виразніший, схвальний відгук М. Слабченка на праці В. Липинського: «Липинського особливо під оборону брати не можна (емігрант!), але конечно похвалити варт його "На переломі", "Z dziejow Ukrainy", Данило Братковський. В Липинського куди більш знанків, такту наукового, марксистського нюху, ніж в проректора Гермайзе» (лист О. Оглобліну 1926 р.) [15, с. 72]. Звичайно, мова йде не про прямі впливи чи запозичення, але, як і у випадку з М. Хвильовим, присутній спільний стиль мислення, спрямування діяльності на виховання нового, сильного українця.

Діяльність М. Слабченка у 1920-х рр., як і ідеологів українського державництва, була зумовлена почуттям роздратування поразкою українського руху, що пояснювався не лише діями зовнішніх ворогів, але й комплексами українців, нездатністю інтелігенції подолати ці комплекси. З цього почуття поразки проекту «нових українців» (паростки цих українців Є. Маланюк бачив у героях Крут та одеситові І. Луценку) виросла державницька течія української історіографії та суспільно-політичної думки, інтегральний націоналізм в Західній Україні та еміграції. Мета їх адептів полягала у плеканні типу спрагло до життя та гідного українця.

Враховуючи специфічні обставини советської України 1920-х рр., неможливо уявити, аби свої світоглядні думки М. Слабченко висловлював у стилі Д. Донцова або інших ідеологів українського державництва й самостійництва тієї доби. Однак навіть між думками Д. Донцова, значно більш послідовними й радикальними, та М. Слабченка можна провести деякі паралелі. Обидва були прибічниками жорсткої влади та різких дій. М. Слабченко називав демократію «вздором», критикував інтелігенцію за млявість, вважав, що «злочин треба карати самим суворим чином, а суспільство перевиховувати» [15, с. 208].

Сприйняття своєї праці у М. Слабченка просякнута суспільно-політичною революційністю 1917–1920-х років, тепер перенесеної в іншу, але не менш важливу, освітньо-наукову площину. Хоч він скромно називав себе «маленьким провінціальним науковим робітником» або «маленьким дружинником в нашій науці» [15, с. 90, 150], але в багатьох текстах він відводив собі значно претензійніше місце в історії: «ми молода ткань, котра випирає стару, хоч і заслужену. Ми – революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм... Ми даємо філософію, метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів» [15, с. 67]. В більш поетичний спосіб: «я поклоняюсь свободній прекрасній революційній думці. Може вона ще мало одціплена. Але вона молода, а не відцвівша троянда» [15, с. 108]. До того ж він називав себе «новатором-марксистом» [15, с. 82]. Генеральною метою М. Слабченка було виведення української культури за межі провінційності: «особливо радію, коли на горизонті з'являється нова зірка. Нетерпеливий я, мені хочеться щоб хутко, дуже щоб зірки світили величезним світом і не тільки в Україні, а щоб їх бачили й за кордоном» [15, с. 133]. Закономірно, що він різко заперечував спроби більшовиків звести українську літературу «до хатніх потреб» або театру до «танцюльок», опери – до «малоросійщини з фінтіфлюшками» [15, с. 223–224]. Невипадковим виглядає той факт, що українські націоналісти в небільшовистській Україні й еміграції та М. Слабченко різко критикували М. Грушевського фактично за одне й те ж: угодовство, лавірування між національними інтересами та більшовицькими. До цього у М. Слабченка додавався мотив суто педагогічної конкуренції: він підозрював М. Грушевського у бажанні «збирати там, де не сіяв», тобто перетягувати до Києва учнів одеського історика [15, с. 214]. М. Слабченко постійно підкреслював у листах і щоденнику своє бажання заснувати власну школу істориків, наприклад: «я собираю около себя талантлиую молодежь, которая так же дерзка, как и я, даже еще более и не признает непогрешимости украинского исторического папы. Мне советуют капитулировать. Как же я могу это сделать? Один в поле не воин? Воин! Может быть бой неравный, но воин и есть воин» [12, арк. 2].

Показовим є ставлення М. Слабченка до головних носіїв інтернаціоналізму-космополітизму в Одесі у 1920-х рр.,

євреїв, та його особисті взаємини з представниками інтелігенції цього народу. Намагаючись уникати крайнощів, дотримуватися об'єктивності, М. Слабченко все ж таки часто не витримував нехтування ними української культури. З приводу чуток про те, що причиною зняття з вистави у театрі повісті «Беня Крик» було приниження євреїв, він писав у щоденнику, якому довіряв свої найсокровенніші думки: «чому євреї мають бути конче гарними? Ні, щось не те. Декан єврейського відділу Капович вимагав, щоби мій семінар було пересунуто, говорячи: "Почему профессору Слабченко есть место в украинской истории, а евреям негде помещаться!" То, значить семінар руйнуй, бо єврейському відділу потрібне місце!» З приводу тези М. Калініна про те, що євреї не можуть витримати суворого клімату Сибіру, українець зазначав: «правда ми теж не переносимо його, проте наші мужики селяться» [15, с. 217]. Цікавлячись спочатку працями єврейського історика С. Борового та підтримуючи його, М. Слабченко відчув великий розпач від некоректної поведінки С. Борового, який використовував свої зв'язки для привілейованого доступу до документів, в користуванні якими було відмолено українському історика [15, с. 179–180]. Показово, що біографи С. Борового «вирізають» цей факт, як незручний для операції штучного «нав'язування» С. Борового в учні українському історика.

Як і для ідеологів націоналістичних рухів усіх народів, важливою рушійною силою активності М. Слабченка була зневага до культури його народу, тобто – українофобії. Вважаємо цілком відвертими його зізнання, хоча й в умовах допиту в кримінальній справі щодо ситуації, в якій він опинився у 1920-х рр., побачивши українофобію: «очевидно, думалося мені, це походить виключно від нашої малої національної свідомості і культурності. Очевидно, мовляв, про Україну серйозно ніхто не хоче думати. Значить, національне українське діло тільки в наших-же, українських руках. Очевидно, треба будувати культуру українську на молоднякові, відкидаючи гнилу міську інтелігенцію» [15, с. 33–34]. Однак зробити це було дуже непросто. М. Слабченко шукав причини цього передусім в глибоких параметрах національної свідомості (теж характерний момент для націоналістичної думки), а не в «спадщині колоніалізму». У низці щоденникових записів та листах до свого вчителя І. Линниченка він висловив цілий «букет» закидів на адресу свого народу, які перегукувалися з українофобською традицією, хоча в його виконанні, як і раніше у І. Франка, набували іншого, націо-будительського звучання: «нігде правди діти, як себе і в чому виявляють себе українці? Самі від праці увілюють, інші повинні для них робити, з нікчемною ініціативою, без розмаху й тому подібне. Правду говорив колись Франко, що тільки собачий обов'язок змушує нас до того, що тримаємось того українства» [15, с. 237].

«Чим більше вглядаюсь в моїх компатріотів, тим все більш стримано ставлюсь до нашої національності. Коли вже більшовикам, які вмють і люблять працювати, возня з нами надокучує (а там вже залізна партдисципліна!), коли вони вже притомлюються і знехочуються до праці серед нас, то що вже й говорити! Не хочеш, так станеш українофобом. Били нас мало, чи що. Чому євреї виробились в сильну національність, а ми стали ледарями? Чому росіяни з величезним азартом живуть, а ми їм подражати не вміємо? Звуть українців буржуа. Право, се звучить компліментом. На мою думку, ціла наша національність, включаючи і так звану інтелігенцію, наголо злюмпенпролетаризована». Або такі пасажі: «ми ще досить великі варвари й взагалі ідеї

громадськості розвинені серед нас так мало. Навіть більшовизм не зломив нас, і ми, як були, так і осталися брудними свинями, котрих ніхто не може шанувати, бо ми самих себе не шануємо... Про українця можна сказати, що бог, творячи нас, не доробив до кінця: характер малий, таланти – малі, воля – мала, навіть більшовизм в нас малий, все мале, навіть край звався “малою” Руссю. Безобразіє суще!». М. Слабченко мріяв про те, аби «розбурхати проклятого лодиря українця до науки, прищепити йому, сукиному сину, смак до тої науки, надихнуть йому смак до всякої роботи. А то ніємо, скражимося на всіх і вся, скиглимо на утиски, а самі палець об палець не вдаримо. До чого ми паскудний, нікчемний нарід, а особливо ота наша ненависна мені інтелігенція. От з євреями так не поведешся. У відстоюванні своїх прав піде на все... Українська людина не мислима без хникання» [15, с. 248, 270]. М. Слабченко не любив шевченків «Заповіт», вважаючи його теж проявом схильності українців до «хникання» (нагадаймо, що західноукраїнські революційні націоналісти теж не пішли шляхом запозичення творів Т. Шевченка для своїх гімнів та більшості гасел).

Вражає сторонній тон М. Слабченка, наче він не належав до української громади, у його листі 1926 р. до І. Линниченка: «с украинцами у меня – большие нелады. Я ни в грош не ставлю общественных талантов украинства и издеваюсь над их некультурностью и свинством. А они меня производят в ректоры, брешут, шипят и пишут доносы» [12, арк. 9]. На цьому тлі певний оптимізм відчувається у сприйнятті М. Слабченком селян-студентів, природного підґрунтя для реалізації його прагнення: «студенты из селян куда серьезнее горожан. Чернозем берет основательно, подходит деловито. Выходитя тип плакальщика, ссылающегося на пролетарское происхождение. Вместо них появился мрачный мизантроп, который угрюмо молчит на проверках» [12, арк. 23].

Реалізація ідей М. Слабченка вимагала від нації великого напруження, відвоювання життєвого простору. Цей елемент боротьби, духовної мілітарності М. Слабченка, добре відчув С. Підгайний: «коли сьогодні Одеса є українське місто, то перед усім мусимо завдячувати Михайлу Слабченкові і його однимудцям [зауважимо, що сам М. Слабченко, цілком справедливо, нікого не називав своїм однимудцем в Одесі – О. М.], що перші українізували Одесу, яку так боявся втратити московський міщанин, що свого часу так твердо її опановував. Але той міщанин безповоротно таки її втратив, як і Харків. Одеса і Харків були міщаними гніздами московського міщанина, але в Харкові був український історик-академік Багалій, а потім – Хвильовий, а в Одесі – Михайло Слабченко» [16, с. 63–64]. Вважаємо, що серед трьох названих в останньому реченні, кунктатор та угодовець Д. Багалій та занадто збільшовичений М. Хвильовий, дуже програють М. Слабченкові.

Погляди М. Слабченка на завдання українства безпосередньо вплинули на його історичні інтерпретації. До того ж зручними для нього виявилися думки російського історика М. Покровського, головного тодішнього авторитета в ССРСР, який приділяв велику увагу проблемі російського імперіалізму. Як учасник історіографічного процесу советської України, М. Слабченко намагався одягнути свої думки у марксистську соціологію, що правда дуже своєрідно інтерпретовану. Фактичний матеріал своїх узагальнюючих праць з новітньої історії України М. Слабченко підкорив провідній ідеї розширення українцями свого національного простору в жорсткій конкуренції з сусідами у національно-культурному, політичному та економічному сенсах. Намагаючись

підважити меншовартісний образ українців, М. Слабченко унікав надмірної актуалізації колоніального статусу України в Російській імперії. Як слушно підкреслював Д. Бованенко щодо праць М. Слабченка, «ми не маємо... прямої відповіді, чи можна вважати Україну часів капіталізму колонією супроти Росії? Навпаки, як антитеза російській колоніальній політиці висувається міць, живучість українського господарського терену, його зв'язки зі світовим господарством і навіть імперіалістичні нахили української буржуазії» [1, с. 102]. Сучасників вразило вживання ним навіть поняття «імперіалізм» щодо української буржуазії. М. Слабченко звертав незвично велику увагу на міських українців всупереч традиції сприймати міста України як неукраїнські порівняно з селом. Один з розділів свого загального курсу він назвав «Імперіалістичні нахили української буржуазії щодо Сходу» [17, с. 227–228].

Найвиразніше свою концепцію українського імперіалізму він обґрунтував у 3 томі свого курсу з історії України, який не допустили до друку. Тому ми знаємо про неї лише з його листа 1929 р. до колеги Д. Бованенка, який ставив її під сумнів. М. Слабченко переконував Д. Бованенка у тому, що суто українська буржуазія теж існувала. Вона балансувала між двома імперіалізмами – російським та французьким. Поділялась вона на два угруповання: 1) тих, хто йшли по лінії національного єднання від Карпат до Кавказу та 2) що виходили з територіальних поглядів. Він звертав увагу на те, що українська буржуазія прагнула об'єднати в Україну всі етнічно українські землі, але включала в них й неукраїнські. Цей сепаратизм від імперських центрів він ототожнював з «імперіалізмом ембріонального типу». Традиційне поняття соборності він називав «панукраїнізмом», вважаючи її виявом українського імперіалізму [15, с. 173]. Вочевидь, будь-яка загальна схема є умовною і не завжди вкладається в конкретно-історичний матеріал, але головне те, що концептуально М. Слабченко намагався тим самим виробити бачення України як *суб'єкта історичного процесу*, всупереч народницькому баченню її як жертви держав-загарбників.

Отже, М. Слабченко не атестував себе як прибічник комунізму, більшовизму чи інтернаціоналізму. Україну він мислив як соціалістичну форму української державності. Український націоналізм М. Слабченка мав спільну рису з позасоветським українським націоналізмом 1920-х років: прагнення до вироблення нової, справді української людини як основи Української цивілізації. Застосування поняття «націоналізм» може злякати передусім тих, хто, по-перше, перебуває в полоні традиційних советських негативних уявлень, по-друге, тих, хто за звичкою хоче «відмити» М. Слабченка від (на їхню думку) надуманих звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі». Відкидаючи справді надумане поняття «буржуазний», слід сприймати націоналізм як вищу, відпорну, вітальну, дієву, форму українського патріотизму, що і досі має величезний потенціал для порятунку України в сучасних умовах експансії глобалістичних, демо-ліберальних українофобських ідей, руйнівних для Української цивілізації і розглядати одеського українського історика М. Слабченка одним з передвісників боротьби проти цієї експансії. Виходячи зі своїх інтересів, советська влада абсолютно вірно відчула велику небезпечність М. Слабченка для реалізації своїх ідей остаточного знищення вітального потенціалу українців. Однак для сучасних українців він має бути безумовним національним героєм, як людина, що намагалася подолати малоросійство.

1. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства / Дмитро Бованенко // Прапор марксизму. – 1929. – № 6. – С. 102. 2. Вільне життя (Одеса, далі – ВЖ). – 1918. – 6 квітня. 3. ВЖ. – 1918. – 1 серпня. 4. ВЖ. – 1918. – 12 квітня. 5. ВЖ. – 1918. – 12 травня. 6. ВЖ. – 1918. – 21 липня. 7. ВЖ. – 1918. – 22 червня. 8. ВЖ. – 1918. – 26 червня. 9. ВЖ. – 1918. – 27 червня. 10. ВЖ. – 1918. – 6 липня. 11. ВЖ. – 1918. – 29 червня. 12. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538, оп. 1, спр. 82. 13. Державний архів Одеської області. – Ф. 153, оп. 1, спр. 6. 14. Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952) / Віктор Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 456 с. 15. Михайло Слабченко в епістолярній

та мемуарній спадщині (1882–1952) [Упор.: В. Заруба]. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2004. – 348 с. 16. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади. 1933–1941 / Семен Підгайний. – Вінніпег: Прометей, 1947. – 93 с. 17. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / Михайло Слабченко. – Одеса: ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. 18. Чикаленко Г. Українська студентська громада в Одесі в 1903–04 р. / Ганна Чикаленко // 3 минулого. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 74–88. 19. Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції, її історичні основи та рухові сили / Матвій Яворський // Червоний шлях. – 1927. – № 4. – С. 93–117.

Володимир Скляр

Вплив міграційних процесів на зміни етнічного складу населення України (середина ХХ – початок ХХІ ст.)

Окреслено вплив міграційних процесів на зміни етнічного складу населення України за останнє півстоліття. Встановлено особливості територіального розподілу української еміграції та етнічного складу мігрантів в Україні за радянських часів та в добу незалежності.

The influence of migration processes on changing of ethnic structure of the Ukrainian population during the last half-century is outlined. The peculiarities of territorial distribution of the Ukrainian emigration as well as ethnic structure of migrants in Ukraine during the Soviet Era and the time of Independence are ascertained.

Визначальною ознакою сучасного глобалізованого світу стала активізація міграційних процесів. Сучасна Україна опинилася в епіцентрі нових міграційних потоків. З одного боку, Україна є транзитним коридором для міграцій до Європи, з іншого боку, сотні тисяч громадян України в пошуках заробітків опинилися за межами своєї Батьківщини, а на її території опиняються все нові вихідці з країн Азії та Африки.

У сучасній українській науці вивченням міграційних потоків займаються насамперед демографи [5; 6; 10; 14] та соціологи [15], однак, враховуючи вплив міграцій на зміни етнічного складу населення, дослідженням цих проблем опікуються також і етнологи [1; 3; 8]. Окрім цього, вперше опубліковані статистичні матеріали перепису населення 2001 року, безпосередньо присвячені міграціям в Україні [7]. Тому дослідження впливу міграцій на зміни етнічного складу населення України упродовж останнього півстоліття має важливе наукове значення.

На зміни етномовної структури населення України протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. впливали декілька чинників. По-перше, відмінності в природному прирості чисельності населення між окремими етносами, зокрема, між українцями та окремими етнічними меншинними групами. По-друге, асиміляційні етномовні процеси – як природні: етномовна асиміляція етнічно більшістю дисперсно розміщених етнічних меншинних груп в умовах розповсюдження екзогамних шлюбів, так і штучні: коли в умовах бездержавності етнічна більшість (українці) опинилася в становищі масового етносу, і тому підлягала етномовній асиміляції в середовищі домінантної меншини (росіян). До того ж, останні навіть в умовах дисперсного розселення та розповсюдження екзогамії фактично не зазнавали етномовної асиміляції. І, нарешті, по-третє, міграційні процеси, коли відбувалося масове переселення українців за межі України та заселення її території представниками інших етносів, що найбільш інтенсивно впливало на зміни етнічного складу.

Потрібно погодитися із доволі влучним терміном українського філософа В. С. Крисаченка, оприлюдненим ним в одному із публічних виступів, що краще говорити не про зміни етнічного складу населення України, а про *заміну* українського населення неукраїнським. Попри загальну тенденцію змін етнічного складу населення України в результаті міграцій за радянських часів та доби незалежності – заміну

українського населення на неукраїнське – спостерігаються істотні відмінності впливу міграційних процесів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., порівняно з пізнім радянським періодом (60–80-ті рр. ХХ ст.).

Так, за радянських часів переселення українців з України відбувалося в межах СРСР і мало значною мірою організований характер: розподіл випускників вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, а також набір на будівництво та промислові підприємства в північних та східних районах Російської Федерації. Тому не випадково наприкінці 80-х рр. ХХ ст. частка українців була найвищою серед усього населення в Мурманській та Магаданській областях, а також в республіці Комі, Ханті-Мансійському та Ямало-Ненецькому округах (15–20 %). Виїжджала переважно молодь. «Так протягом 1959–1989 рр. ...внаслідок дії міграційного фактора чисельність чоловіків (в Україні – В. С.) віком 20–29 років зменшувалася за кожний міжпереписний період на 5–6 %, кількість жінок того ж віку – на 2 %» [2, с. 42].

В умовах розповсюдження екзогамних шлюбів за межами України за радянських часів українці вже в другому поколінні асимілювалися. При цьому не лише в самій Росії українці перетворювалися на росіян, те ж саме відбувалося з ними і в інших республіках СРСР. Так само і вихідці із інших республік СРСР, особливо в містах України, *асимілювалися, переважно, не українським, а російськомовним середовищем*. Тобто, такий «обмін» населенням в СРСР сприяв інтенсивному зростанню чисельності росіян не лише в самій Російській Федерації, але й в інших союзних республіках.

Лише досить короткий час (1991–1992 рр.) спостерігалося повернення незначної частини українців з північних та східних районів Росії, а також із Закавказзя та Середньої Азії додому – в Україну. Із середини 90-х рр. ХХ ст., в умовах загострення соціально-економічної кризи в Україні, розгорнулася нова хвиля міграції українців і не лише, як раніше, на терени Російської Федерації, але й до країн Європи, а також до США, Канади, Австралії. Фактично за два десятиліття сформувалася нова – четверта хвиля еміграції українців, яка, як і перша хвиля (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.), була зумовлена соціально-економічними причинами. На жаль, переважна більшість українців (нащадків перших трьох хвиль міграції) внаслідок дисперсного типу розселення та розповсюдження екзогамних шлюбів зазнали асиміляції.